

УДК 347.9+340.13

*О. С. Ткачук***ГНОСЕОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ЗМІСТУ ФУНКЦІЇ ПРАВОСУДДЯ
ПІД ЧАС РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ**

Правосуддя - складне соціальне явище. Воно виникло, щоб задовольнити потреби суспільства в розв'язанні різноманітних конфліктів. Його форми й методи, функції, способи здійснення вдосконалювалися разом зі змінами типів соціально-політичного устрою. Скажімо, у традиційних суспільствах із їх синкретизмом у звичаєвому правовому, релігійному, сімейно-правовому й іншому регулюванні соціальні відносини мали публічний, колективний характер. Розмежувати їх заважав тісний міжособистісний зв'язок на основі родинних, побутових, господарських, релігійних та інших відносин. Відповідно, державна влада теж значною мірою була індивідуалізованою й неструктурованою.

Нині правовідносини між членами сучасних суспільств здебільшого індивідуалізовані, мають різнобічний характер. Ускладнилася структура державної влади, з-поміж гілок якої виокремилася влада судова. Остання у свою чергу також еволюціонує, виникають її нові функції, спеціалізовані інститути. У такий спосіб, як уже зазначалося, до первісної функції розв'язання конфліктів і спорів додався контроль і стримування інших гілок державної влади - законодавчої та виконавчої.

На сьогодні наукові історичні, антропологічні розвідки й наукові дискусії у сфері правничої науки [1; 2] дають змогу визначити категорії загального та своєрідного в правовому порядку. Це дає можливість встановити, яким чином історичний процес вплинув на сучасні системи правосуддя, чи мають вони здатність до взаємозбагачення та зближення, оскільки, як зазначали ще правники радянської доби, «об'єкти порівняння мають бути порівняні» [3, с. 35]. Зважаючи на висловлене, очевидно є потреба у вивченні історичного підґрунтя реалізації функції правосуддя під час розгляду цивільних справ і головних науково обґрунтованих висновків стосовно цієї проблематики.

Попри значну увагу правників до проблем правосуддя чимало питань, у тому числі засадничих, досі лишаються дискусійними. Так, серед учених

немає єдності щодо того, чи є правосуддя основною функцією суду чи це головна форма його діяльності. Актуальним є дослідження синкретизму в сучасному цивільному процесі, з'ясування місця мононорматики для сучасного розвитку вітчизняного цивільного процесу, подальші наукові пошуки розвитку цивільного процесу в різних історичних періодах становлення України.

Під мононормою (від грец. monos - один і лат. norma - правило) у наукових колах розуміють синкретизм соціальних норм, тобто єдність релігійних, моральних, правових та інших норм. Сама ідея мононорми досліджувалася в працях ще дореволюційних теоретиків права. Зокрема, відомий учений-юрист середини XIX ст. професор М. Коркунов відмічав: «Спочатку право, мораль, релігія, гідність - усе це об'єднувалося разом» [4, с. 41]. Тим самим учений підкреслював єдність основних соціальних стереотипів, які створюють основний регулятор суспільних відносин - право. Інший відомий учений того періоду, цивіліст, професор Г. Шершеневич зазначав: «Де є суспільство, там є правила співжиття. На ранніх етапах ці правила становлять однорідну недиференційовану масу» [5, с. 112]. Справді, у первинних суспільства право фактично не виокремлюється серед інших соціорегуляторів і тільки із часом набуває виразної окремішності, хоча це цілком природно, взаємозв'язки з мораллю та традиціями залишилися.

Близькими до терміна «мононорма» є звичаєве, традиційне й архаїчне право, яке, як зазначає Н. Оніщенко, пов'язують з існуванням особливої юридичної ментальності [6]. Про стародавні анімістичні уявлення, що лягли в основу первісних правопорядків, писав у своїй праці «Чисте вчення про право» один з основних теоретиків правового позитивізму, основоположник концепції конституційного суду та конституційного контролю, засновник і суддя першого Конституційного суду, австрійський та американський юрист і філософ Г. Кельзен [7, с. 48].

Г. Гегель, німецький філософ XIX століття, який створив систематичну теорію діалектики, довів, що історія людства розвивається від несвободи до свободи, тобто від неправового стану до правового [8, с. 5].

Мононорматика говорить про неділимість соціальних регуляторів на норми права, моралі, ритуалу чи релігії, де соціальні мононорми мали об'єднану форму, назавжди залишившись у людській свідомості. О. Васянович у своєму дисертаційному дослідженні подає досить ґрунтовний висновок, що мононорматика й генезис правового звичаю посідають дуже важливе місце в розвитку сучасних правових систем [9, с. 8]. Разом із тим така оцінка доправової мононорматики є не зовсім новою. Досліджуючи це питання, такі визначні вчені, як И. Фіхте, Ф. Савінії, Т. Морган, Ф. Енгельс, Р. Ієрінг, Е. Дюркгейм, Л. Дюгі та інші, визнавали синкретно первісні нормативні регулятори «золотого століття», проте не застосовували цей термін і не брали за основу широке етнологічне й археологічне опрацювання теми. Проте, незважаючи на це, відзначаючи єдність у традиційних суспільствах нормативної саморегуляції, одностайна точка зору стосувалася «розшарування» мононорми, інституціалізації її частин і процесів форму-

вання права й держави, співвідношення права та моралі. Усе це зумовило, крім іншого, піднесення природно-правової концепції праворозуміння, юридичного позитивізму, школи юристів (Ф. Савіньї, Г. Гуго), теорій солідаризму Л. Дюгі та еволюціонізму Е. Дюркгейма.

Наприклад, соціально-політична концепція солідаризму видатного французького правника другої половини ХІХ - початку ХХ століття Л. Дюгі має прихильників і нині. Соціальну норму Л. Дюгі назвав «узагальненим цільовим правилом, законом, який координує й організує соціальну групу індивідуумів, регулює їхню діяльність» [10, с. 20]. Згідно з визначенням дослідника, соціальна норма є синкретною, існує в будь-якому суспільстві й створює солідарність групи, є підмурком державної організації та правового порядку [10, с. 23].

Отже, для професора Л. Дюгі мононорматика доправових суспільств була очевидним явищем. Крім того, він стверджував, що принцип соціальної солідарності має діяти й у прийдешніх суспільствах. Визнаючи різні соціальні норми, основним у системі нормативного регулювання будь-якого суспільства він вважав норму соціальної солідарності.

Ідея солідаризму Л. Дюгі досить точно підтверджує гіпотезу, що виникнення традицій і звичаїв, їхню «живучість» зумовив чи не найдавніший із-поміж психологічних компонентів суспільної свідомості процес імітативності, або наслідування.

Дещо іншу систему поглядів на формування нормативного регулювання в суспільстві має концепція еволюціонізму, біля витоків якої стояв Е. Дюркгейм [11, с. 51]. На думку Н. Рулана, більшість західних юристів є послідовниками саме цієї теорії. Мета й межі нашого дослідження не дають змоги глибше висвітлити важливі принципи еволюціонізму, тому зосередимо увагу на принципах, що встановлюють зв'язок генезису та традицій із реалізацією функції правосуддя в цивільному процесі.

Представляючи стару історичну школу, Г. Гуго, Ф. Савіньї та Г. Пухта характеризували еволюцію права й генезис як природний процес, що відбувається мимохіть і базується на праві, яке існує в народній свідомості. На противагу усталеним поглядам представник реалістичної школи права, відомий німецький правник Р. Ієрінг старий історизм підняв на інший рівень, приблизивши його до еволюціоністської традиції. Крім того, він не визнав положення щодо безболісного розвитку права як фантастичної побудови: «Безглуздо припускати, що історичні поняття дістаються людям готовими, без будь-яких зусиль із їхнього боку» [12, с. 83]. Р. Ієрінг вважав, що тільки звичаї можуть утворюватися несвідомо; у такий спосіб формуються лише другорядні правові сфери. Засадничі правові поняття «коштують» значних людських зусиль. На відміну від Ф. Савіньї та Г. Пухти, Р. Ієрінг не вважав звичаєве право ідеальним. Р. Ієрінг був впевнений у примітивності звичаєвого права, залишки якого подекуди зустрічаються й сьогодні: «Воно має єдність і гармонію, що надають йому вдаваної досконалості <...> Прогрес права полягає в руйнуванні цього природного контакту. Приваблива єдність первісного права супроводжується неминучою

властивістю невизначеності, відмова від якої досягається за допомогою законодавства» [12, с. 120].

Створення й формування права підпадає під непорушні закони психології, логіки й соціології. Принцип права, згідно з Р. Ієрінгом, є результатом суспільного досвіду. Однак, як і право, моральність є результатом історичного процесу, адже він утворив, так би мовити, моральний закон.

На думку представників філософії права, моральний закон і право сформувалися в процесі історичного поступу людства. На думку прибічників природного права, усе навпаки: моральний закон і право поволі опановуються людиною. Відповідно до концепції еволюціонізму традиційні суспільства соціально більш прості, відносини між її членами мають домінуючий колективний характер (*multiplexrelations*), відбуваються водночас на різних рівнях. Зокрема, у період розвитку економічної системи еволюціонують такі її рівні: біолого-психологічний, шлюбно-сімейний, корпоративно-груповий, міфологічно-релігійний, морально-правовий [13, с. 6]. Крім того, відносини виокремлюються єдністю нормативного регулювання, тобто мононорматикою. Сьогодні кожен суб'єкт соціуму має більш тісні взаємозв'язки із суспільством. А це означає, що соціальні відносини суспільств партикуляризовані, багаторівневі, індивідуалізовані (*simplexrelations*).

На підставі вищесказаного можна зробити висновок про постійність спеціалізації в праві та методах вирішення конфліктів. Усе більша соціальна тенденція до складності стає результатом нормативізації права. Особливо це характерно для цивільного процесу.

Якщо ж звернутися безпосередньо до мононорматики реалізації функції правосуддя в цивільних справах, то відповідно до теорії еволюціонізму передусім різноманітні договірні процедури ставали засобом вирішення спорів і конфліктів у традиційних суспільствах, адже прийняття в спорі рішень третьою особою замість сторін було значно болючішим через розривання багаторівневих відносин. Нині в період піднесення місця й ролі держави в суспільствах із більш однозначними відносинами замість позасудових спорів на передній план виходить правосуддя як головний спосіб їх вирішення.

Проте вибір способу розв'язання конфлікту не може залежати лише від рівнів у відносинах, тим паче сторони, які конфліктують, часто мають різноманітні відносини й у сучасних суспільствах. Напевно, за схожих обставин мірилом вибору варіанту розв'язання конфлікту стають характер відносин, рівень їх напруження та стабільності, інтерес зберегти зв'язки, брак коштів і часу тощо.

Скоріш за все типологія способів розв'язання конфліктів є єдиною для всіх типів суспільств, у тому числі для найпримітивніших і найдавніших, які не мають інституційної різноманітності, де не сформована суспільна свідомість. Учасники конфлікту будь-якого суспільства намагаються дійти згоди завдяки певній процедурі, в основі якої знаходиться категорія договору (діадична модель). Є й інший різновид врегулювання конфлікту, який має на меті ухвалення рішення по суті спору чи у впровадженні санкції

третьою стороною (тріадична модель). Крім того, сторони мають скоритися цьому, наперед зобов'язуються або свідомо зобов'язані у зв'язку з публічною системою.

Зрозуміло, що потрібно мати на увазі також односторонні дії як ще один спосіб врегулювання конфліктів. Серед них можна назвати такі: захоплення, помста, насильство, самозахист, визнання сили тощо.

Під час застосування діадичної моделі також використовується втручання третьої особи, що користується авторитетом, порадам якої щодо врегулювання конфлікту довіряють. Однак рішення приймають самостійно за допомогою посередництва, медіації. Коли третя особа одноосібно оголошує рішення, пропонуючи його сторонам, що конфліктують, це можна визначити як арбітрування. Якщо йдеться про попередню домовленість сторін щодо їхнього підкорення рішенням арбітра, цей спосіб врегулювання конфлікту є квазісудовим, тріадичним.

У судових способах розв'язання конфлікту третя сторона - професійний суддя - приймає рішення винятково в межах норм права, неодмінно посилаючись на них. Так, завдяки санкціям суду, визнанню норм міфів, моралі, звичаїв здійснюється інституалізація. Крім того, суд самостійно генерує право та створює прецеденти, щоб потім посылатися на них у подібних випадках, а з появою закону керується також і ним.

Право не тільки не суперечить законам моральним, а має на меті їх втілення в життя шляхом справедливого врегулювання суспільних відносин. Правові традиції західних країн базуються на засадах римського права, Кодифікації Юстиніана, роботі глосаторів і легістів. Інший напрям посилався на традицію, форми позовів і прецедент, завдяки яким королівські суди Англії з XIII ст. створювали систему Common Law. Необхідно зазначити, що добре відомі розбіжності між правовими системами Європи не стали на перешкоді у формуванні західної правової культури, що ґрунтується на економічних, соціальних, ідейно-моральних вимогах.

Важливим джерелом національного цивільного процесу є «Руська правда» [14]. Хоча в цьому документі не розділялися цивільний, кримінальний та інші процеси, проте простежуються зародки розгляду справ у порядку цивільного судочинства. Такі справи, як правило, розглядалися в межах кримінального судочинства з метою компенсації нанесених збитків у результаті вчиненого злочину. Подальший розвиток цивільного судочинства на території України пов'язують із Литовськими статутами [15]. Цей законодавчий акт, як і «Руська правда» не розділяв цивільний і кримінальний процес. Згідно з Литовськими статутами злочин розумівся як «фізична, матеріальна й моральна шкода, якої було завдано окремій особі або громаді» [15, с. 155]. Одним із найбільш вагомих новел законодавства цієї доби було введення механізмів досягнення мирової угоди учасниками спору.

За часів Запорізької Січі діяло також звичаєве, не підпорядковане кодифікації право. Проте навіть у такій ситуації цивільні та кримінальні справи розглядалися відокремлено, оскільки тодішнє законодавство доволі чітко регламентувало процедуру розгляду як цивільних, так і криміналь-

них справ. При цьому в Запорізькій Січі шкода, завдана життю, здоров'ю, майну чи запорізькому суспільству, розглядалася як злочин. Справи про завдання такої шкоди розглядалися курінними отаманами та паланковими полковниками. Правдивість показань сторін забезпечувалася присягою, а інколи й катуванням. Покарання передбачало як попередження подібних правопорушень, так і відшкодування майнової шкоди. Це був період відокремленого на певній території звичаєвого права, яке характеризувалося специфікою суспільного життя Запорізької Січі, що обумовлювалося переважно військовою демократією [16, с. 562]. У цьому ж зв'язку можемо згадати й сучасний період існування військових судів України [17].

Подальший розвиток цивільного процесу на теренах нашої держави тісно переплітається з правом Австро-Угорської та Російської імперії, а пізніше - з радянською правовою системою. Так, в Україні поряд зі Статутом цивільного судочинства 1864 р. Російської імперії також діяв Австрійський Статут цивільного судочинства 1895 р. Цей Статут поширювався на території Західної України аж до її приєднання до УРСР у другій половині 40-х рр. XX ст. [18, с. 14].

Окремо, на нашу думку, варто згадати видатного вченого цього періоду, нашого співвітчизника професора Є. Васьковського. У науковій спадщині Є. Васьковського як процесуаліста особливу увагу привертає «Курс цивільного процесу» [19.]. Професор Є. Васьковський був одним із перших дослідників цивільного процесуального права в Російській імперії, а його праці стали основою для формування цивільного процесуального права як науки [20, с. 363]. Науковий доробок цього видатного українського вченого справедливо вважається теоретичним орієнтиром подальших наукових пошуків вітчизняних цивілістів.

Підсумовуючи проведені дослідження функції правосуддя як основного та виняткового виду діяльності судової влади, доцільно визначити її як процесуально врегульовану діяльність суду щодо здійснення його виняткових повноважень із вирішення суспільних конфліктів шляхом захисту порушених чи оспорюваних прав та інтересів людини. При цьому суть і змістовне наповнення функції правосуддя полягає в тому, що це не тільки застосування норм матеріального права, кваліфікації спірних матеріальних правовідносин і юридичні висновки суду про дійсно існуючі права й обов'язки. Як цілісна категорія функція правосуддя - це вся судова діяльність із захисту, що відбувається у імперативній цивільній процесуальній формі. Брак будь-якого компонента процесуальної форми, порушення встановлених законом правил судочинства нівелює функцію правосуддя.

Актуальність теми дослідження зумовлює, на нашу думку, такі пріоритети подальшого наукового пошуку в цій сфері: розробка шляхів ефективної реалізації функції правосуддя в межах цивільного процесу на основі аналізу функції правосуддя в сучасних умовах реформування судової влади в Україні.

Література

1. Антропология права : [навчальний посібник] / [В. Кушерець та ін.] ; за ред. В. Кушерець ; Ун-т сучасних знань. - К. : Знання України, 2011. - 223 с.
2. Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : ст. учасн. 8-го Міжнар. круглого столу (м. Львів, 7-8 грудня 2012 р.) / ред. М. Альчук та ін. ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка ; Лаб. дослідж. теорет. пробл. прав людини ; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування ; Львів. лаб. прав людини і громадянина. - Львів : Галицький друкар, 2013. - 595 с.
3. Тилле А. Сравнительный метод в юридических дисциплинах / А. Тилле, Г. Швеков. - М. : Высшая школа, 1978. - 192 с.
4. Коркунов Н. Русское государственное право : в 2 т. / Н. Коркунов ; под ред. З. Авалов и др. - 8-изд., перепечат. без перемен с 6-го, испр. - СПб. : Б. и., 1914- . - Т. 1 : Ведение и общая часть. - 1914. - 623 с.
5. Шершеневич Г. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Г. Шершеневич ; авт. вступ. ст. Е. Суханов. - М. : СПАРК, 1995. - 556 с.
6. Оніщенко Н. Змістовно-функціональні характеристики права (витоки, постулати, принципи, функції) / Н. Оніщенко // Правова держава. - 2012. - Вип. 21. - С. 53-58. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/36822/07-Onishchenko.pdf?sequence=1>.
7. Kelsen H. Pure Theory of Law / H. Kelsen ; Translation from the Second German Edition by Max Knight. - Berkeley : University of California Press, 1967. - 356 p.
8. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель ; пер. с нем. Б. Столпнер, М. Левина ; ред., сост. Д. Керимов, В. Нерсесянц ; вступ. ст. В. Нерсесянц ; Институт философии АН СССР. - М. : Мысль, 1990. - 527 с.
9. Васянович О. Правовий звичай як форма права у сучасних правових системах : автор. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. Васянович ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. - К., 2010. - 20 с.
10. Duguit L. Traite de droit constitutionnel. Bordeaux / L. Duguit. - Paris : Editions Cujas, 1921. - 722 p.
11. Рулан Н. Юридическая антропология : [учебник для вузов] / Н. Рулан ; пер. с фр. Л. Данченко и др. ; пер. под ред. А. Ковлер ; отв. ред. и авт. предисл. к русскому изданию В. Нерсесянц. - М. : НОРМА, 2000. - 301 с.
12. Иеринг Р. Юридическая техника / Р. фон Иеринг ; сост. А. Поляков. - М. : Статут, 2008. - 230 с.
13. Савченко А. Культурологічні виміри енергоінформаційної складової еволюціонізму : автореф. дис. ... канд. культурол. : спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури» / А. Савченко ; Харків. держ. акад. культури. - Харків, 2014. - 20 с.
14. Руська Правда / упоряд., пер. з давньоруськ. О. Брайченко. - Кіровоград : Б. в., 1995. - 43 с.
15. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / ред. С. Ківалов та ін. - О. : Юридична література, 2002- . - Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року. - 2002. - 462 с.
16. Курило М. Історичні передумови та особливості становлення цивільного процесуального права в Україні та світі / М. Курило // Форум права. - 2013. - № 1. - С. 557-566.
17. Шевченко В. Військові суди України / В. Шевченко, О. Ткачук. - К. : ДП «Видавничий дім «Козаки», 2006. - 320 с.
18. Комаров В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України / В. Комаров. - Х. : Право, 2012. - 624 с.
19. Васьковский Е. Курс гражданского процесса : в 2 т. / Е. Васьковский. - М. : Издание бр. Башмаковых, 1913- . - Т. 1 : Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. - 1913. - 689 с.
20. Корнієнко І. Основні положення цивільного процесуального права у творчості Є.В. Васьковського / І. Корнієнко // Форум права. - 2012. - № 2. - С. 363-366.

А н о т а ц і я

Ткачук О. С. Гносеологічні підходи до змісту функції правосуддя під час розгляду цивільних справ. - Стаття.

У статті простежується еволюція наукових поглядів на правосуддя в цивільно-правовому контексті. Визначено особливості цивільного процесу в різні періоди становлення української державності. Запропоновано авторське бачення категорії «функція правосуддя».

Ключові слова: правосуддя, цивільний процес, функція правосуддя.

А н н о т а ц и я

Ткачук О. С. Гносеологические подходы к содержанию функции правосудия при рассмотрении гражданских дел. - Стаття.

В статье прослеживается эволюция научных взглядов на правосудие в контексте гражданского права. Определены особенности гражданского процесса в разные периоды становления украинской государственности. Предложено авторское видение категории «функция правосудия».

Ключевые слова: правосудие, гражданский процесс, функция правосудия.

S u m m a r y

Tkachuk O. S. Epistemological approaches to the content of justice function in civil cases. - Article.

The article investigates the evolution of scientific views on justice in civil law context. There are determined the peculiarities of civil procedure in various periods of the Ukrainian statehood development. The author's vision of the category "function of justice" is proposed.

Key words: justice, civil procedure, function of justice.